

הגות

העוד נוע תנוע – היש מקום לציונות באלף השלישי?

יוסף גורני

כל הערכה היסטורית, ותהיה השקולה והישרה ביותר, נובעת מהשקפת עולם. גם מאחורי שמו של הכנס הזה – 'המאה הציונית – הפולמוס הנמשך' עומדת הערכה היסטורית הנובעת מן ההשקפה שלפיה הציונות היא הביטוי הלאומי הכולל ביותר בתולדות העם היהודי במאה השנים האחרונות. משמע שהכוונה היא לומר שבתולדות העם היהודי זאת היתה המאה הציונית. המאה העשרים מיוחדת מכל המאות שקדמו לה. ייחודה הוא בניגוד הקוטבי שבין 'דיסאופיה' ל'אוטופיה'. מצד אחד, זוהי המאה של משטרים טוטליטריים – הפשיזם והקומוניזם – שבהם נכחדו עשרות מיליוני אנשים; של שתי מלחמות עולם שהחריבו חלקים גדולים של אירופה; של תמותה המונית; של דיכוי, התעללות וזלזול בערך האדם שלא נודעו כמוהם בעבר; ושל מלחמות דמים מקומיות בלתי-פוסקות. מצד אחר, זוהי גם המאה של הישגים 'אוטופיים' בחברה האנושית שפעם היו דמיוניים, בתחומי המדע, הטכנולוגיה, רמת החיים ואיכותם בחלקים מכדור הארץ; של שחרור רוב בני-האדם מן המשטר הקולוניאלי המדכא; של עזרה בין-לאומית הומניטרית שטרם נודע כמוה, ועוד.

תולדות היהודים, על תהפוכותיהן, משולבות במאה ה-20. ורוב הדברים שהתרחשו בה עברו גם על העם היהודי, לרע ולטוב. האם יהיה זה אפוא מוצדק לכנות תקופה זאת בשם 'המאה הציונית'? שהרי על סמך ההתרחשות ההיסטורית אפשר גם להגדיר תקופה זאת במושגים אחרים. למשל, אפשר לומר שזאת היתה המאה שבה העם היהודי פסק להיות עם אירופי. אמנם עדיין חיים באירופה קרוב לשני מיליון יהודים, אבל הם אינם עוד מרכז העם היהודי כפי שהיו לפני מלחמת העולם השנייה. ראוי להדגיש שזוהי לא רק תוצאה של השואה שבה הושמדו שישה מתוך תשעה מיליוני יהודי אירופה, אלא גם תוצאה של שני תהליכים שקדמו לה. הראשון – ההגירה לארצות-הברית שיצרה עוד מרכז שחשיבותו הלכה וגדלה מן הבחינה הלאומית; השני – ניתוקה של יהדות בריט-המועצות מכלל העם היהודי כבר לפני מלחמת העולם השנייה, והמדיניות האנטי-לאומית-היהודית שנקט השלטון הסובייטי ושהביאה לידי חיסולה המלא כמעט של התרבות היהודית בארץ זאת.

1. כנס שערך המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, בימים ט"ז-י"ט בסיוון תש"ס, 19-22 ביוני 2000.

אפשר גם לראות במאה הזאת תקופה שבה התרחש תהליך האמנציפציה של היהודים, שהביא לשילובם המואץ בחברה הלא־יהודית בברית־המועצות, במערב אירופה, בארצות־הברית ובמדינות אחרות, כמו בדרום אמריקה. אמנם תהליך זה לא היה אחיד. תנועת האנטישמיות, בייחוד במרכז אירופה ובמזרחה, וכמובן השואה הנוראה שפקדה את עמנו, הניבו הערכות שונות בדבר הצלחתה של האמנציפציה בתולדות היהודים. עם זאת בחמישים השנים שמאז תום מלחמת העולם השנייה, למרות השואה וגם בעקבותיה, באמצעות דה־לגיטימציה אוניברסלית של האנטישמיות, השתלבו היהודים במהירות, במעמד של אזרחים שווי זכויות, בחברות שבהן הם חיים ובתרבותן, והם לא רק נהנים מפרותיהן, אלא גם תורמים להן.

אפשר גם, בהדגשה אחרת, להעמיד את המאה הזאת בסימן השואה ששורשיה באנטישמיות ההיסטורית, ובסימן התקומה שיסודותיה בעליות לארץ־ישראל מסוף המאה ה־19 וראשית המאה ה־20, ובכך למעט את משקלה של החותמת הציונית על המאה כולה.

לנוכח האמור לעיל, האם יהיה זה מוצדק להגדיר את התקופה בתור המאה הציונית? דינוי בשאלה זאת יוצא מהנחת יסוד שנוכח השינויים שעברו על העם היהודי במאה הזאת, חשיבותה של הציונות בתור אתוס קיבוצי של 'כלל ישראל' עולה על האתוס שהיה לה עם הולדתה ובין שתי מלחמות העולם. וזאת מפני שלפני השואה הציונות בתור תנועה פוליטית יכלה להציע רק פתרון חלקי לבעייתו של העם היהודי. שהרי, יובהר בהמשך, כמו שהדברים נראו אז, היו לציונות באותה תקופה חלופות הגיוניות ומציאותיות. ואילו בימינו, משחדלה הציונות להיות תנועה פוליטית, עלתה חשיבותה בבחינת אידאה לאומית, ובתור שכזאת היא היחידה המסוגלת להציע ליהודי העולם את הפתרון השלם של הקיום הרעיוני המשותף. ואכן כך הם פני הדברים, ופרדוקסלית לא מפני שיש לה יותר מאמינים ותומכים, שהרי ההפך הוא הנכון, אלא משום שאובייקטיבית אין לה חלופה במובן של 'כלל ישראל'. המושג 'כלל ישראל', הזהה במובנו המסורתי הדתי למושג 'עם ישראל', קיבל בתקופה המודרנית משמעות אידאולוגית ופוליטית, נוכח תהליך ההתפרדות בחברה היהודית בעקבות האמנציפציה, ההשכלה, ההגירה מן המזרח למערב והרדיקליזם המהפכני שאחזו במקצת הנוער היהודי. במובנו הרעיוני ולפי ההשקפה הלאומית המודרנית, ביטא המושג את אחדותה של האומה היהודית למרות פיזור בין טריטוריות שונות ועל אף ריחוקה ממולדתה ההיסטורית. במובן השני, הפוליטי, היה פירושו מאבק משותף למען הזכויות האזרחיות והלאומיות של היהודים, בעיקר במרכז אירופה ובמזרחה. ראוי לציין שבשני המובנים ובקרב כל התנועות המודרניות שקמו בעם היהודי, היה בתפיסה זאת מעין מרד בגלות שהיו שותפים לו גם אלה שרצו לעזוב אותה וגם אלה שהאמינו שאפשר להתקיים בה. בין אלה אפשר למנות, מן המתונים אל הקיצונים, את שתי התנועות הדתיות החדשות, הרפורמית והקונסרבטיבית, את אגודת־ישראל, את האוטונומיסטים בנוסח שמעון דובנוב, את המפלגות הסוציאליסטיות הטריטוריאליסטיות, את ה'בונד' המרקסיסטי ואת הציונות. תפיסותיהן של כל התנועות הללו בדבר אופן הקיום של 'כלל ישראל' בחברה המודרנית היו מהפכניות. הרפורמרים והקונסרבטיבים ראו בחירות הדתית־תרבותית חלק בלתי־נפרד מזכויות האזרח האוניברסליות;

העוד נוע תנוע – היש מקום לציונות באלף השלישי?

אגודת־ישראל בפולין שבין שתי מלחמות העולם תרמה בהשתתפות פעילה במאבק הפוליטי הפרלמנטרי, ומבחינות רבות חיקתה את אופני הפעולה של התנועה הציונית, לא רק בתחום הפוליטי אלא גם הארגוני, בייחוד ברשת החינוך המודרני לבנים ולבנות שהקימה.² בעלי ההשקפה הדובנוביסטית שאפו להקים אוטונומיה תרבותית־לאומית בארצות מושבם של היהודים; הטריטוריאליסטים למיניהם ביקשו למצוא להמוני היהודים טריטוריה שבה יוכלו להקים לעצמם חברה נורמלית; ואילו הציונים נאבקו למען בנייה מחדש של האומה היהודית הלאומית בארצם ההיסטורית, בארץ־ישראל. פרדוקסלית כולם היו 'שוללי גלות' במובנה הפסיכולוגי, הערכי והפוליטי ואפילו האסמטי. מכאן אפוא שהציונות לא היתה לחלוטין יוצאת דופן בקרב התנועות האחרות, ובפרט שחסידיה מעולם לא היו רוב בעם היהודי, אלא מיעוט, כמו חברי התנועות האחרות. בכל זאת היה בה ייחוד שעשה אותה לא רק שונה משאר התנועות, אלא בסופו של הדבר בשל ייחוד זה גם השפיעה על גורלו ההיסטורי של העם יותר מכל האחרות.

ייחודה של הציונות היה קודם־כול בכוחו של האי־רציונלי שבמעשה ההיסטורי. מכל התנועות שהזכרנו לעיל, הדרך שהיא הציעה לעם היהודי התקבלה על הדעת פחות מכולן. היה היגיון ממשי בביסוס מעמדם האזרחי של האירופים בני דת משה בעקבות התפתחות המודרנה. היה גם סיכוי שבמסגרת ההסדר הכללי באזור מזרח אירופה שבו התגוררו לאומים רבים יתקבל גם הרעיון בדבר אוטונומיה לאומית ליהודים. והיתה גם תקווה לאוטופיה של החברה הסוציאליסטית העתידה שבה ייעלמו כל אפליה ודעה קדומה כלפי היהודים. אפילו הטריטוריאליזם, בתקופת הקולוניאליזם, היה מציאותי יותר מן הציונות. שהרי הציונות, משמעה היה יציאה ממרכזי ציוויליזציה ותרבות באירופה לארץ נידחת ומפגרת; מארצות רחבות ידיים אל מקום שהיה צר מלהכיל את העם כולו. אלא שההתפתחות ההיסטורית קבעה אחרת, והאי־רציונלי היה לרציונלי. במחצית הראשונה של שנות העשרים הוטלו הגבלות חמורות על היקף ההגירה לארצות־הברית. ובלי שהתכוונו לכך, חס וחלילה, במועד זה החלה השואה של יהודי אירופה. שהרי עם עלייתו של הפשיזם הנאצי לשלטון בגרמניה והתגברות האנטישמיות ונוכח המשבר הכלכלי הקשה שפקד את מדינות המערב, ובייחוד את ארצות־הברית, לא היו מוכנות מדינות אלה לפתוח את שעריהן למאות אלפי פליטים יהודים. לעומת זאת, משנות העשרים והשלושים ועד פרוץ מלחמת העולם הגיעו לארץ־ישראל, בעלייה הרביעית והחמישית מאירופה המזרחית ומגרמניה, קרוב לארבע־מאות אלף יהודים, ומספר העולים שהגיעו לארץ־ישראל היה גבוה הרבה יותר ממספר המהגרים שהגיעו לשלוש מדינות המערב – צרפת, אנגליה וארצות־הברית. גם אחרי המלחמה והשואה לא הזדרזו מדינות אלה לפתוח את שעריהן ל'שארית הפלטה' שלא היה לה מקום לחזור אליו אחרי הפוגרום בעיר קילצה, בקיץ 1946.

מלבד נקודת המוצא האי־רציונלית, הציונות מתחילתה, עוד מתקופת 'חיבת ציון', שימשה

2. ראו: ג' בקון, 'חיקוי ושליחה: אגודת ישראל והתנועה הציונית (1912-1939)', בתוך: ש"נ אייזנשטדט, מ' ליסק (עורכים), **הציונות והחזרה להיסטוריה: הערכה מחדש**, ירושלים 1999, עמ' 437-438.

מחסום בפני תהליך הפירוד הלאומי בשם העיקרון של 'כלל ישראל'. לעומתה, הרפורמים והקונסרבטיבים היו נטועים בחברה היהודית המערבית, וככל שנעו מערבה מאירופה לארצות הברית, כן התחזק כוחם. בקרב יהודי מזרח אירופה כוחם היה כמעט אפסי. האוטונומיסטים, נושאי התרבות הלאומית בשפת המדינה, השתייכו בעיקר לחברה היהודית המזרח אירופית. במערב לא היתה להם השפעה תרבותית ופוליטית. ה'בונד' הגביל את עצמו מראש לפרולטריון ולעניי העם היהודי, בעיקר במזרח אירופה, שתרבותם היתה תרבות היידיש. אגודת-ישראל דיברה בשם המאמינים היהודים האורתודוקסים. כלומר כל התנועות האלה דיברו בשם חלק זה או אחר של העם, ולא התכוונו מראש לייצג את העם כולו. רק הציונות הכריזה מראש שהיא מתכוונת לאומה היהודית כולה על כל חלקיה, למרות הניגודים התרבותיים, הרעיוניים והרוחניים שבתוכה. כפי שקבע תיאודור הרצל בנאום הפתיחה שלו בקונגרס הציוני, 'הציונות היא שיבה אל היהדות עוד לפני השיבה אל ארץ היהודים'. ואם היתה כוונתו ליהודים מערביים כמוהו שהתרחקו ממנה, הרי לא הסתפק בזה והוסיף שהציונות כבר הצליחה 'להגשים דבר מופלא שנחשב לפני כן כבלתי-אפשרי, הקשר ההדוק בין היסודות המודרניים ביותר של היהדות עם השמרניים ביותר', בלי שכל צד יידרש לויתורים המנוגדים לכבודו או לרצונו. זאת היתה, בעיניו, עוד הוכחה חותכת ש'היהודים הם עם'³. ואכן ההרכב הסוציולוגי, התרבותי והרעיוני של התנועה הציונית שהשתתפו בה חילונים ודתיים, בורגנים וסוציאליסטים, יהודי מערב אירופה ומזרחה, אשכנזים וספרדים, ביטא להלכה ולמעשה את הרעיון של 'כלל ישראל'. ומן התפיסה הלאומית אל הפוליטיקה הלאומית. בתחום זה אפשר לומר בביטחון מוחלט שהציונות נחלה הצלחה בקנה מידה בין-לאומי עוד לפני שהוקמה המדינה. ואני מתכוון לאוטונומיה הלאומית היהודית שקמה בארץ-ישראל. לעומת זאת, האוטונומיזם הלאומי של דובנוב נכשל עוד בזמנו, בייחוד בין שתי מלחמות העולם, והאוטונומיה התרבותית הלאומית של ה'בונד' לא הגיעה לכלל מימוש ברוסיה הסובייטית מפני שהשלטון הקומוניסטי ניפץ ביד קשה את הנסיונות להניח לה יסודות.

ראוי לציין שהיישוב היהודי בארץ-ישראל שאחרי הצהרת בלפור היה הארגון האוטונומי היחיד כמעט שהתקיים בין שתי מלחמות העולם. יתר על כן, גם באוטונומיה של הגרמנים בחבל הסודטים בצ'כוסלובקיה - המדינה היחידה שמיימשה את זכויות המיעוטים הלאומיים לפי חוזה ורסיי שעל יסוד חזונו של נשיא ארצות-הברית וודרו וילסון - לא הושג אותו היקף של האוטונומיה הלאומית היישובית, גם אם לא רק רצונם הנחוש של היהודים היה בדבר וסייעה בידם המדיניות הפסיבית של שלטון המנדט שהניח ליהודים לארגן לעצמם את חייהם הציבוריים. שכן, בארץ-ישראל הוקמה אוטונומיה לאומית ובה התפתחה התרבות העברית, התבססה המערכת המוסדית הדמוקרטית היישובית, התפתחה כלכלה לאומית, ואפילו הוקם כוח מגן צבאי חצי-רשמי.

לבסוף, ראוי להדגיש שהציונות היתה תנועה שמעמדו של היחיד בה היה שונה ממעמדו

3. ת' הרצל, 'נאום הפתיחה בקונגרס הציוני הראשון (29 באוגוסט 1897)', בתוך: א' הרצברג, הרעיון הציוני, ירושלים 1970, עמ' 175.

העוד נוע תנוע – היש מקום לצינונות באלף השלישי?

בתנועות האחרות. זאת מפני שהיתה גם תנועה של 'עולים'. אני אומר 'תנועה' ולא 'זרם' מפני היסוד הרעיוני והאופי הארגוני-הציבורי של תנועה זאת שהעניקה למעשה ההגירה את המשמעות של 'עלייה'.

בנקודה זאת ראוי להתעכב כדי לברר את המושג 'עלייה', הטומן בחובו ערכים מסורתיים הקשורים לעלייה לרגל, לעלייה לתורה ולהרגשה אישית, כמו 'עליית נשמה', מעין התרוממות רוחנית ורגשית. במושגים הלאומיים הצינוניים היתה ההגירה לארץ-ישראל בבחינת עלייה ליחיד ולכלל. כמובן, לא תמיד היה הדבר כפי שהציגה זאת האידאולוגיה הצינונית. בקרב רוב היחידים שבאו לארץ-ישראל, וכמובן למדינת ישראל, לא ניכר הבדל בין העולה ובין המהגר. מניעים אידאליסטיים הדריכו רק מיעוט בכל העליות. אבל לא היה בכך כדי לפגוע במהותה של הצינונות, שהרי מראשיתה היא היתה להלכה ולמעשה תנועה שנוצרה מכורח המצב ולאור אידאליים לאומיים וחברתיים. דבר זה היה ידוע לכל מנהיגיה, מהרצל, וייצמן, ז'בוטינסקי ועד בן-גוריון. דוד בן-גוריון הוא שנתן להכרה זאת ביטוי חד. בוויכוח משנת 1949, ימי ראשית המדינה, בינו ובין מרטין בובר על אופיין החלוצי כביכול של העליות שקדמו להקמתה, יצא בן-גוריון בתוקף נגד ההבחנה בין עליות של חלוצים ובין עלייה של פליטים שהגיעו בהמוניהם בשנותיה הראשונות של המדינה. הוא שלל את 'ההבדל היסודי שבין עלייה אידאליסטית ובין עלייה מאונס'. שכן גם עליית הביל"ויים שהרקע לה היו ה'סופות בנגב' – הפוגרומים של שנת 1881-1882 – וגם בימי העלייה השנייה 'שאף היא נמנית על העלייה החלוצית [...] היו גורמים מכריחים, גורמי מצוקה ואונס; לעומת זאת אין עלייה אחת שלא לוותה חזון'.⁴

בן-גוריון בוודאי לא זלזל בחלוציות, ההפך הוא הנכון. בשנות החמישים, בימי העלייה הגדולה, הוא רצה לראות בה את העילית המובילה ומחנכת את העם המתכנס במדינת ישראל לחיים בחברה הלאומית החדשה. ואין ספק שבדרך ההפלגה שהיתה מקובלת בדיבורו, הגזים בטענה שבכל עלייה היה חזון. אלא שהוא צדק שאלה שבאו לארץ-ישראל ולמדינת ישראל בתור מהגרים או פליטים חסרי אידאליים חלוציים בכל זאת היו והנם עולים. וזאת מפני שבמישור הציבורי ידעו שהם באים אל החברה הלאומית שלהם, ובכך הצטרפו לתהליך של בניין הרוב היהודי בארץ-ישראל, שהיה אידאל ציוני שמעל למטרה הפוליטית; מפני שרוב בארץ-ישראל פירושו היה שינוי המצב הלאומי ההיסטורי של העם היהודי מאז ראשית גלותו מארצו. מבחינה זאת, כל יהודי שבא לארץ-ישראל היה בבחינת עולה. ובזאת, כמובן, ניכר ההבדל המהותי בינו ובין מי שהיגר לארץ אחרת או נשאר בארצו, יהיו תנאי חייו בהן טובים ככל שיהיו. שהרי זהו ההבדל בין השתייכותו של אדם לרוב או למיעוט. וגם אם עול האחריות העצמית של הרוב שאליו שאפה הצינונות מכביד על הפרט יותר ממצב של השתייכות למיעוט, היינו הך הוא מבחינת יחודה ההיסטורי של הצינונות בהשוואה לפתרונות הקיום האחרים שהציעו לעם היהודי התנועות האחרות.

לעניין זה של ההבחנה המאוזנת בין העלייה ובין ההגירה שייך גם תפקידה המיוחד של העילית החלוצית בתהליך הגשמת הצינונות. בכל התנועות היו קבוצות חלוץ שהלכו לפני

4. יסודות אנשי רוח עם בן-גוריון, פגישה ראשונה, 27 במרס 1949, ארכיון צה"ל, אצ/470, עמ' 22.

המחנה - הרבנים ביהדות המודרנית, הרבנים באורתודוקסיה המודרנית, המשכילים היידישיסטים, ראשי המחותרת של ה'בונד' הרוסי או 'הדינסטיה הווילנאית', כפי שכינו אותם במפלגה, וראשי ההתיישבות השיתופית בארץ-ישראל בתנועה הציונית. ההבדל בין אלה לאלה היה שבקרב העילית החלוצית הציונית ההגשמה היתה אורח חיים, ואילו בקרב אנשי התנועות האחרות היה מדובר בתפקיד רוחני או בשליחות מהפכנית האמורה להסתיים עם נצחון המהפכה. יתר על כן, בשום תנועה, לא בעם היהודי ולא בעולם, לא נועד לעילית תפקיד בונה ומעצב חברה כמו בתנועה הציונית.

במבט לאחור על מאה שנות עלייה לארץ-ישראל ומדינת ישראל אפשר להבחין בין שני סוגי עליות. את הסוג האחד אני מכנה בשם 'העליות המעצבות', ואת הסוג השני - 'העליות המייצבות'. הראשונות הן העליות מתוך בחירה, עד אמצע שנות העשרים, כשעוד היה אפשר להגר לארצות-הברית, ואלה הן העליות הראשונה, השנייה והשלישית שהיו מצומצמות בהיקפן - כל אחת מנתה 25,000-30,000 עולים. הסוג השני של העליות - העלייה הרביעית בשנות העשרים, החמישית באמצע שנות השלושים, העלייה הגדולה מכולן בתחילת שנות החמישים, והעלייה הרוסית בשנות השבעים והתשעים - היו בבחינת גלי הגירה גדולים שבלעדיהם לא היתה החברה היהודית בארץ-ישראל ובמדינת ישראל שורדת נוכח הלחץ החיצוני. אלא שהעליות המעצבות הן שקבעו את דפוס החברה הלאומית היהודית שביסוד המדינה והשפיעו על אופייה ועל משטרה. כוונתי להתיישבות החקלאית במושבות וביישובים השיתופיים, לארגון כוח המגן, לטיפוח השפה העברית, לבניין מוסדות דמוקרטיים של 'כנסת ישראל', לייסוד הסתדרות העובדים ולהקמת תנועות הנוער החלוציות.

השאלה הנשאלת עכשיו היא אם ייחודה של הציונות מצדיק שנכנה את המאה החולפת 'המאה הציונית', בייחוד מאחר שבמחציתה, אחרי הקמת המדינה וקליטת העלייה הגדולה, כבר הושגו עיקרי מטרותיה, ומכאן ואילך דווקא הזרמים הלא-ציוניים השוללים את מרכזיותה של ישראל ודוגלים בתפיסה הרב-תפוצתית התחזקו מאוד בכל מדינות המערב ובזמן האחרון גם בבית-המועצות לשעבר, בייחוד בערים הגדולות ברוסיה.

כדי לענות על שאלה זאת צריך לבחון את הציונות על רקע דמותו החדשה של העם, ולראות אם היא מספקת תשובות אובייקטיביות למציאות המשתנה לקראת העתיד, כשם שסיפקה אותן בעבר.

המאפיין את החברה היהודית בימינו הוא הפלורליזם המוחלט בכל תחומי החיים. היהודים בימינו הם הציבור הרב-לשוני והרב-תרבותי המובהק בין עמי העולם. הם מפוזרים בין שש תרבויות: העברית, האנגלו-סקסית, הצרפתית, הרוסית, הספרדית והערבית. במובן האמונה הדתית הם מפוצלים לשני חלקים - החופשיים והדתיים. מבחינת הארגון הדתי הם נחלקים לארבעה זרמים - האולטרה-אורתודוקסים, האורתודוקסיה המודרנית, הקונסרבטיביים והרפורמים - שהיחס ביניהם עוין עד רופף, בלשון המעטה, והוא מזכיר לא מעט את מערכת היחסים שבין הזרמים השונים בנצרות הפרוטסטנטית. שני מישורים פוליטיים מאפיינים את מעמדם האזרחי של היהודים. רובם הם אזרחים שווי זכויות במדינות מגוריהם, ומיעוטם אזרחים במדינתם הלאומית, הריבונית. ראוי להדגיש שמצב הפיצול הפלורליסטי הזה אינו

העוד נוע תנוע - היש מקום לצינונות באלף השלישי?

סטטי, אלא דינמי. היהודים הולכים ונעשים מעורים בתרבות ארצותיהם ואינם רק נהנים ממנה, אלא גם תורמים לה; הקרע בין האורתודוקסיה הדתית ובין הזרמים המודרניים מתרחב, למשל בשאלת הגיור, והמרחק בין מדינת ישראל ובין תפוצות ישראל הולך וגדל. ביטוי לכך ניכר בכמה תחומים. ראשית, בהתמעטות מספר היהודים בתפוצות שבחרים להשתייך למוסדות יהודיים, כגון בתי-כנסת, בתי-ספר ומועדונים. כיום בכל ארצות המערב רק כמחציתם, ואפילו פחות מזה, בוחרים בדרך זאת. בד בבד עולה בהתמדה שיעור נישואי התערובת, שגם הוא כבר מגיע לכדי חמישים אחוזים. התוצר של שתי תופעות אלה הוא, בעצם, תפוצה של כ-5-6 מיליון יהודים שמספרם כמספר היהודים המאורגנים במדינת ישראל. אלא שגם בקרבם מורגשת התערות בתוך התרבות הטריטוריאלית שניכרת בקרב החוגים הדתיים האורתודוקסיים, ועל אחת כמה וכמה בקרב הרוב החופשי, שהולך ונעשה 'כנעני' הן בישראל והן בתפוצות, בשימוש בלשון האנגלית בארצות-הברית, ובלשון העברית - בישראל. לפיצול זה גם נוסף הפולמוס בין החוגים הליברליים שבתפוצות ובין החוגים השמרניים בישראל בתחום הדתי והאידיאולוגי כאחד.

המחלוקת הראשונה בכל הנוגע לשאלה 'מיהו יהודי?' ולמי יש סמכות לגייר היא גלויה ומפורשת. המחלוקת השנייה היא פומבית פחות, אבל חשובה מאוד. עיקרה בביקורת האינטלקטואלית על הצינונות, על מדינת ישראל ועל התפיסה הלאומית היהודית החותרת במודע תחת היסודות של 'כלל ישראל'. בשנים האחרונות קמו גם מערערים על ההשקפה התפוצתית בשם התפיסה הקהילתית; וזאת בנימוק שבעצם המושג 'תפוצה' מובנית ההכרה בקיומו של מרכז כלשהו, ומאחר שששללת מרכזיותה של ישראל מכל בחינה, ובכללה הדתית, הרי אין מקום גם למושג 'תפוצה'. את מקומה של תפיסה זאת תופסת ההשקפה הקהילתית שמקורה בתאוריות סוציולוגיות ליברליות, מעין 'אוטופיה חדשה' לגאולת החברה ממצוקותיה באמצעות העברת מקצת האחוריות של הכלל לידי הפרט, ומן המדינה אל הקהילה. מובן שאין הדבר מנותק מרוח ההפרטה הכוללת שאחזה בחברה בת ימינו, שנודעת לה השפעה גם על הקיום היהודי: לא עוד עם בעל מרכז מדיני, גם לא אומה תפוצתית ולה מרכזים אחדים, אלא ארכיפלג של קהילות תרבותיות ודתיות בתוך מדינות או חברות פלורליסטיות וליברליות. כמובן, כמו בכל תהליך חברתי, יש גם מגמות מנוגדות המנסות לחזק את הבניין היהודי העולמי, ועוד נעמוד עליהן בהמשך הדברים. השאלה היא עתה אם נשארו בצינונות ערכים המסוגלים להתמודד עם מגמות הפירוד ולהציב להן מחסום. לשון אחר, האם תהיה הצינונות לדורות הבאים מה שהיתה לדורה במאה שעברה, אחרי שכבר מימשה את עצמה מעל לכל הציפיות במובן הפוליטי - קיום המדינה; במובן התרבותי - הלשון העברית; ובמובן הדמוגרפי - חמישה מיליון יהודים בארץ-ישראל.

במאה הבאה תעמוד הצינונות לפני ציבור יהודי בעולם ששוחרר, גם באמצעותה, מן המצב הגלותי, מפני שהעניקה לו את חופש הבחירה בין חיים בארצות הולדתו ובין העלייה לארצו הלאומית. בכך תמה להלכה ולמעשה הגלות הכפויה והיא היתה לתפוצה מרצון. האם בכך התנפצה תורת 'שליטת הגלות' של הצינונות ובכך תם, בעצם, העידן שלה? דומה שלא כן הדבר. אבל כדי להוכיח זאת דרוש קודם-כול להבין את המושג 'שליטת הגלות'.

כאן המקום לערוך הבחנה בין המושגים 'גולה' ו'גלות', הבחנה שהיא אמנם דקה, אולם נחוצה להבנת מצבו הקיומי של העם בהווה וגם בעתיד. ג'ו'ל'ה היא מצב פוליטי חברתי ומשפטי של דיכוי ואפליה הנהוגים כלפי ציבור שאינו חי בארצו ואף נאצץ מסיבות שונות לעזוב אותה. ואילו ג'ו'ת' היא מצב רוחני ונפשי של זרות הנובעת מתחושת הניכור של היחיד או הציבור כלפי הסביבה שבה הוא חי - בלי שזו תהיה תלויה בתנאים של גולה. על כן היחיד יכול לחוש אותה גם בארץ מולדתו.⁵

לפיכך יש להבחין בין 'שלילת הגולה' הפיזית או הכמותית ובין 'שלילת הגלות' הערכית או האיכותית. שום מנהיג ציוני, גם לא הרצל, לא טען שכל יהודי העולם צריכים לבוא לארץ-ישראל. לעומת זאת הציונות שללה את הגלות בבחינת תופעה שיש בה תלות בזולת, היעדר ריבונות מדינית, חוסר כבוד אישי, התרפסות לפני תרבויות אחרות, 'פרזיטיות' בתחום הכלכלה ועוד. כבר לפני מאה שנה ניסח אחד העם דילמה זאת כשהבחין בין 'השלילה הסובייקטיבית' שמקורה ברגש וברצון ובין 'השלילה האובייקטיבית' שמקורה בניתוח רציונלי של המציאות. ובאשר לעמדה הציונית הבהיר: 'כשאנו מדברים אפוא על "שלילת הגלות" צריך לזכור קודם כול, שבמובן סובייקטיבי כל ישראל הם "שוללי הגלות"',⁶ חוץ ממיעוט יוצא דופן המחייב את הגלות. אבל שוללי הגלות הסובייקטיביים מחייבים אותה בזמן במובן האובייקטיבי, ורואים אפשרות לחיות בה למרות הקשיים. רק קבוצות קיצוניות שללו את הקיום הגלותי לחלוטין. עם אלה נמנו, לפני מלחמת העולם, התנועות החלוציות, אבל גם הן לא גרסו את החיסול הכמותי של הגלות. ההפך הוא הנכון. הרי ידוע שחששו מן העלייה ההמונית, כגון העלייה הרביעית, שמא תציף באופיה ה'גלותי' את המפעל הציוני ההולך ונבנה בארץ-ישראל. חשש זה התעורר מחדש עם העלייה הגדולה אחרי קום המדינה.

בימינו אנו ההבחנה של אחד העם אינה עוד. העם ברובו, ובכלל זה העם החי במדינת ישראל, אינו נמנה עוד עם שוללי הגלות הסובייקטיביים. הגולה שהפכה לתפוצה היתה לחלק לגיטימי ומקובל בקיום היהודי הכללי. והראיה לכך היא היחס בישראל כלפי ה'יורדים' שהשתנה מן הקצה אל הקצה, משלילה וגינוי לחיוב שבהשלמה.

5. לאחרונה השמיע פרופ' מיכאל ולצר בהרצאתו 'מה אפשר ללמוד מן המסורת הפוליטית היהודית?' (הארץ, תרבות וספרות, 29.9.2000) דברים לעניין שמדובר בו כאן. הנה עומד אחד ההוגים הפוליטיים החשובים ביותר במערב, שעל-פי הכרתו משתייך ליהודי ארצות-הברית - ציבור שהגיע למעמד כלכלי, פוליטי ואינטלקטואלי שלא היה דומה לו בתולדות ישראל - ומוכיח שהיהודים הם עדיין בג'ו'ת. לטענתו הם עדיין לא השתחררו מן היחס המסורתי האינסטרומנטלי-תועלתני כלפי המדינות שבהן הם חיים, גם אם משטריהן הם דמוקרטיים ונאורים, והם מסתייגים מראיית עצמם כחלק אורגני 'בטוב המשותף' הקיים ו'במחויבות לשאוף כלפיו'. טענה זו מוכיחה את המנטליות הגלותית שלהם כמעט בשלון 'הציונות הארכאית'. הפרדוקס הנובע מדבריו של ולצר הוא בכך שגם אם ליהודי התפוצות לא קיימת עוד גולה, אחרי שזכו לשוויון אזרחי מלא, לשגשוג כלכלי, להשפעה פוליטית ולמעמד אינטלקטואלי מכובד ביותר, ואחרי שמדינת ישראל באמצעות חוק השבות הפכה אותם לאנשים החופשיים ביותר בעולם, היכולים לבחור בין החיים בארץ הולדתם או בארץ מולדתם, קרי ישראל - הם עדיין לא השתחררו מן המנטליות הגלותית.
6. אחד העם, 'שלילת הגלות, תרס"ט', כל כתבי אחד העם, ירושלים-תל-אביב תש"י, עמ' שצט.

העוד נוע תנוע – היש מקום לציונות באלף השלישי?

בכל זאת צריך לומר שאם מבחינתו של היחיד אין עוד קיום גלותי, הרי בהיבט של הכללי יהיה גם כאשר הגולה אינה קיימת עוד, עדיין יש גלות במובנה הקיומי הרוחני. רוצה לומר שאם בעבר החשש בגולה היה בעיקר מפני איום פיזי על קיומם של היהודים, הרי בתנאים החדשים של חירות בתפוצה נשקפת סכנה לקיומם הרוחני-היהודי; וזאת למרות הפריחה בדור האחרון במדעי היהדות, בייחוד בארצות-הברית. שהרי זוהי פריחה בקרב קבוצות מצומצמות של אינטלקטואלים ואקדמאים, בשעה שהמוני העם הולכים ומאבדים, בקצב הולך וגובר, את משמעות קיומם בתור יהודים. אפשר, כמובן, לטעון שבעיה דומה, החיפוש אחר המשמעות היהודית של הקיום הקיבוצי, ניכרת גם בישראל. אין ספק שיש לא מעט אמת בטענה זאת, אבל גם הבדל מכריע בין שני המצבים – התפוצתי והישראלי. במדינת ישראל יש מסגרת ארגונית-לאומית-יהודית מחייבת, ובה מקום למגוון הזרמים והתרבויות של היהודים שהתאספו בה. ואילו בתפוצות יש ריבוי של מסגרות וולונטריות שאין להן בסיס משותף. כדי להסביר את כוונת דברים אלה מן הראוי לחזור אל הוויכוח משנת 1957 שהתנהל בין דוד בן-גוריון ובין מרטין בובר. בובר ביקר את המשמעויות הרוחניות שבן-גוריון ייחס למדינה, בטענה שהמדינה אינה אלא כלי. על כך השיב לו בן-גוריון בהתרגשות: 'וודאי שהיא כלי – אבל כלי יקר', והוסיף: 'הכל הוא כלי. גם ספר תורה. אין ספר תורה בלי קלף ובלי אותיות חרותות בדיו. אין אותיות פורחות באויר. התורה דבוקה לכלי. ואל תזלזלו בכלי. כי בלי כלי אין כלום – בעולמנו זה. [...] מדינה – פירושה חירות, עצמאות, חופש יצירה, העדר שעבוד ותלות. העדר מדינה – היא גלות [...]'⁷.

מובן שכעבור כמעט חמישים שנה ההבדלים המהותיים בין המדינה ובין הגולה נעלמו ברובם. במישור הפרט אין עוד הבדל בין המדינה ובין התפוצה בתחום החירות, חופש היצירה, השעבוד והתלות. אבל במישור הכללי למדינה יש ריבונות יהודית וציונית. ולכן היא מקיימת את הפומביות היהודית על סמליה ומועדיה השונים; את החינוך היהודי על כל גווניו; ואת 'חוק השבות'. מבחינה זאת צדק בן-גוריון ש'העדר מדינה – היא גלות', טובה ככל שתהיה. כלומר, ככל שהפרט היהודי משתחרר מן הגולה, כך העם היהודי ככלל נתון יותר ויותר במצב של גלות.

מאחורי דבריו של בן-גוריון ב'שיח המדינה' עמדה ההשקפה הממלכתית שלפיה המדינה היהודית מקבלת על עצמה תפקידים של חינוך העם, של עידוד תנועה חלוצית, תפקיד שימלא גם את מקומה של התנועה הציונית בכל הנוגע לקשרים עם יהודי התפוצות. כשבוחנים את ההווה, מתברר שתפיסתו של בן-גוריון אכן התממשה חלקית. התנועה הציונית איבדה את מעמדה בקרב יהודי התפוצות ובישראל, אבל המדינה לא תפסה את מקומה במובן שבן-גוריון התכוון אליו. המדינה אינה גוף מחנך, אלא ארגון מקיים. והשאלה שעולה כאן היא אם עתה, בתום המאה, הגיע הקץ לציונות גם בתור רעיון. דומני שלא כך הוא, ואף ההפך הוא הנכון. הרעיון הציוני נחוץ היום ליהודים הרוצים להשתייך ל'כלל ישראל' אפילו יותר מבעבר. וזאת

7. ד' בן-גוריון, 'תשובה לתווכחים', חזות: ספר הכינוס העיוני העולמי, ירושלים, מנחם אב תש"ז, ד, (תשי"ח), עמ' 168-169.

דווקא, ואף פרדוקסלית, מפני שהם אינם עוד בגולה, לא בתפוצות ולא במדינת ישראל, ומפני שהם מפורדים כל כך כי הם מפוזרים בין תרבויות שונות ומעורים בתוכן. שהרי האידאה הציונית היא התפיסה הפלורליסטית היחידה שיש בה מקום לכל המגוון התרבותי היהודי על לשונותיו, אמונותיו הרוחניות והשקפותיו הפוליטיות, וחץ ממנה אין חלופה בעם היהודי לאותם יהודים הנאבקים כדי להיות לעם.

כך הגענו אל החלק השני של כותרת הכנס - 'הפולמוס שנמשך' - שעיקרו בשאלה אם מקומה של הציונות נשמר גם בדורות הבאים. וכאן אפשר לומר שלזמנה היא היתה תנועה מדינית טריטוריאליסטית שבנתה לעם היהודי את מרכזו הלאומי, החלופי, בארצו ההיסטורית. לדורות הבאים אפשר לומר שמדובר ברעיון היהודי היחיד היכול להכיל בתוכו את 'כלל ישראל'. האם הוא גם ממשי? דבר אחד ברור: תולדות העם היהודי הן מסע של מרידות נגד המציאות האובייקטיבית והבנתה הרציונלית, ולכן אין שום ביטחון שגם בעת הזאת היהודים לא ימרדו שוב! היהודים מרדו תמיד בשם אידאה שהיתה לאתוס קיומי, בין בלבושו הדתי ההלכתי או אפילו המודרני, בין בתוכנו הלאומי החילוני ובין בצורתו התרבותית. ככל התקופות, אף-על-פי שההתבוללות גרפה לתוכה רבים מן העם, נשאר הגרעין הקשה, אולי המיעוט, על צורותיו, שמרד בתהליך האובייקטיבי, שבתוכו היה אמור העם היהודי להיעלם. כנגד זה קמו, כל אחד על-פי השקפתו ודרכו, האורתודוקסים, הרפורמים, הקונסרבטיבים, האוטונומיסטים, הבונדאים והציונים. רק מקצתם נשארו היום, ובלי אתוס משותף של 'כלל ישראל'. אבל, כאמור, בהיסטוריה היהודית יש מסורת של מרד, ויש גם הפתעות, לכן נחכה ונראה!